

(PLECS)

D'HISTÒRIA LOCAL

NÚMERO 63 • JUNY 1996

HISTÒRIES GRÀFIQUES. UN NOU ESTIL DE FER HISTÒRIA?

Pere Anguera

Pot ser un tòpic, però no per ser-ho deixa de ser veritat: les imatges fotogràfiques, les fotografies constitueixen un important document històric. Abans ho eren els gravats i algun quadre amb voluntat testimonial, però amb una diferència: que és impossible saber-ne el grau de veracitat, més enllà del vestuari o els pentinats, perquè fins i tot el marc urbà o geogràfic era suscepti-

ble d'idealització o degradació. Les fotografies són, malgrat que les tècniques modernes en permetin manipulacions, una font informativa més, al costat dels documents, de les publicacions periòdiques o de les memòries i altres testimonis més o menys directes, per a l'historiador contemporani. Durant anys, en el millor dels casos, les fotografies foren utilitzades en els llibres

només com a il·lustració complementària del discurs històric, sovint tirades en plecs a part en un paper més o menys satinat; ara, en canvi, compten amb un ús més ampli i rigorós, com a font estricta (hom es pot referir als assistents a un acte determinat citant-ne una fotografia) o com a discurs concret en les genèricament conegudes com històries gràfiques.

Editor: Daniel Fernández. **Director:** Jesús Mestre i Campi. **Cap de Redacció:** Xavier Casals. **Coordinació:** Maria del Mar Gabriel.
Consell de Redacció: Joan Boadas, Pep Burgaya, Antoni Gavalrà, Roger Marcet, Andreu Mayayo, Xavier Pedrals i Mercè Renom.

Disseny Gràfic: Josep Gómez i Pilar Villuendas.
DIPUTACIÓ DE BARCELONA / L'AVENÇ

Edmon Vallès
HISTÒRIA GRÀFICA DE LA CATALUNYA AUTONOMA LA GUERRA (1936-1939)

Edicions 62

HISTÒRIA DE SANT BOI DE LLOBREGAT

Manel Llobregat, Josep Llobregat, Jordi Llobregat, Carles Llobregat

Pere Anguera
Josep Maria Borràs-Franca

CATALUNYA I REUS EN ELS ORIGENS DEL CATALANISME

MANUEL LLOBREGAT, JOSEP LLOBREGAT, JORDI LLOBREGAT, CARLES LLOBREGAT

Amb la publicació seriada s'aconsegueix una aproximació superior no solament als protagonistes de la recerca (siguin aquests personatges, entitats singulars o figures col·lectives: un poble, una comarca), sinó també a la imatge global que oferiria la societat. En aquest sentit em semblen paradigmàtiques, pel contrast dur i contundent que ofereixen, les portades dels dos volums de la *Història gràfica del Reus contemporani*, el primer de 1803 a 1939, el segon de 1939 a 1979,¹ les quals reproduïen dues fotografies que es poden qualificar, malgrat les divergències, de paral·leles: imatges de sengles visites de Francesc Macià, primer president de la Generalitat republicana, i del general Franco, el dictador quasi perenne per a més d'una generació, a la ciutat. A la primera, el president de la Generalitat va vestit de carrer, sense escolta, sense barreres de cap mena que el separin dels ciutadans, amb el somriure als llavis davant les aclamacions populars; a la segona, el dictador amb rígida uniforme casernari, profusament protegit enmig d'una imponent escenografia feixista, voltat de fidels, separat dels seus súbdits. Les fotografies, cada una per ella mateixa i pel contrast de l'una amb l'altra, defineixen a la perfecció dos règims polítics i dues actituds ciutadanes. Són la imatge clara i precisa que mostra allò que separa l'autoritat electa del poder imposat, sense necessitat d'entrar a debat sobre els sentiments pregons de la gent o si els afectes eren més o menys forçats i les simpaties més o menys profundes o forçades.

L'exemple anterior pot ser titllat per algú d'esbiaixat i la lectura suggerida, de tendenciosa. Però el que és evident és que les fotografies, ben escollides i ben administrades, permeten un acostament superior, més contundent i eficaç, que una descripció literària o narrativa, de l'emotivitat d'un moment. Com permeten refrescar o informar la memòria sobre aspectes i circumstàncies òbvies, que la seva mateixa obvietat empeny sovint a prescindir-ne. La visió quotidiana pot empenyer a creure a molts ciutadans actuals, lectors empedernits o circumstancials de llibres d'història, que els carrers han estat sempre asfaltats o com a mínim amb llambordes, quan la realitat, com d'altra banda sap prou gent, és força diferent: carrers i places de pobles i ciutats eren fangars bona part de l'any, com pot constatar-se fullejant qualsevol àlbum familiar fins entrat el segle XX, amb una persistència proporcionalment

inversa a la importància demogràfica i econòmica de les ciutats. O a la sensibilitat dels seus rectors, que feia que sovint la deixadesa fos encara viva en els barris suburbials fins fa ben pocs anys. De la mateixa manera que la de les transformacions urbanes, el marc de la història, les fotografies mostren la de la societat, els seus protagonistes, amb el trànsit dels rígids models de vestir estamentals, persistent fins entrats els anys 1930 a la uniformitat interclassista actual, o el de la possibilitat de mudar-se de les classes populars als anys vint amb l'esfereïdora misèria que transmeten les fotografies dels quaranta. El descobriment de la imatge de vellesa a trenta anys, que descriu, per exemple, en un dels seus contes Enric de Fuentes,² s'explica fàcilment si hom mira fotografies finiseculars on començant per l'habillament tot envellia la imatge de les persones, al contrari del no sempre reeixit rejuveniment que vol transmetre a hores d'ara l'ús de roba informal o esportiva.

HISTÒRIA GRÀFICA DE LA CATALUNYA CONTEMPORÀNIA, UNA OBRA PIONERA

Les històries gràfiques, sovint batejades com a àlbums quan es refereixen a una personalitat concreta, tenen una tradició relativament llarga en diversos països europeus. A Catalunya el seu inici cal situar-lo el 1974 amb l'aparició del primer volum de la fins un cert punt mítica *Història gràfica de la Catalunya contemporània*, d'Edmon Vallès, publicada per Edicions 62. L'obra, en diversos volums, fou un èxit editorial, com ho proven les reedicions i, sobretot, l'edició en antologies fragmentàries per a entitats bancàries, el nas de les quals no s'acostuma a equivocar en voler flairar els gustos del públic. Entre els encerts del treball pioner hi havia la juxtaposició d'imatges d'episodis considerats cabdals amb les d'aspectes de la vida quotidiana, al costat d'altres que semblen arrencats d'un àlbum de fotografies familiars dels més diversos estaments, burgesos i menestrals, poetes i banquers, personatges considerats i tipus populars. Tan sols se li podia retreure, a remolc del títol, un excessiu barcelonisme. L'atenció dedicada a les altres viles i ciutats catalanes, a excepció de la capital, era purament testimonial, malgrat la indiscutida vitalitat de nombroses poblacions en l'activitat econòmica, política o artística, així

A dalt, el volum dedicat a la Guerra Civil de la Història Gràfica de la Catalunya contemporània, d'Edmon Vallès; al mig, Història de Sant Boi de Llobregat; a baix, Catalunya i Reus en els orígens del catalanisme.

com la diversa i contraposada imatge i personalitat, molt més marcada com més es reula en el temps, de la majoria. Una limitació en bona part justificada pel fet de treballar un aspecte erm tant en la tradició historiogràfica, com en l'interès col·lectiu que es traduïa, i lamentablement encara en molts llocs es tradueix, en una absoluta descurança i desinterès davant la recopilació, conservació i catalogació de les imatges fotogràfiques. O en el desinterès per la sistemàtica recopilació dels d'esdeveniments actuals.

Malgrat l'impacte aconseguït per E. Vallès, el seu exemple no fou seguit de manera immediata i fins ben bé una dècada després no començaren a publicar-se amb iteració històries gràfiques. Ara bé quan es començaren a publicar es produí una autèntica eclosió i ciutats, viles i llogarrets semblaren iniciar una cursa per competir en la presentació d'aquesta mena d'obres. No és la meua pretensió en aquest article, tampoc no dispo ni de l'espai suficient, ni de la informació necessària, dreçar-ne un catàleg exhaustiu. El que sí que vull intentar és oferir-ne una tipologia i una lectura global de les seves possibilitats i de les fites aconseguïdes. Una primera qüestió a tenir en compte és la gran disparitat, al marge de la qualitat final de cada producte, de l'ambició inicial dels redactors de les històries gràfiques publicades a Catalunya, al marge del títol amb què hagin batejat el seu llibre. A grans trets es poden establir dues grans famílies: els àlbums de fotografies i les autèntiques històries gràfiques. La diferència neix del concepte mateix amb què s'enfoca l'obra, tot i que les possibilitats intermèdies siguin nombroses. Entenc com a àlbum aquells llibres on la part més important és la fotografia i com a històries gràfiques aquells altres on es busca una incardinació total entre el text i la imatge reproduïda. No cal dir que el nom no fa la cosa i que, de vegades, sota títols humils s'amaguen obres d'un gran interès, i, a l'inrevés, sota noms més pretenciosos se n'hi troben de molt escassa aportació historiogràfica.

HISTÒRIA GRÀFICA, HISTÒRIA LOCAL

Recopilacions de fotografies d'interès històric, sense cap mena de treball d'informació que en possibiliti un aprofitament ulterior per part de l'investigador o de l'il·lustrador d'obres d'àmbit més am-

pli han estat publicades a diversos municipis catalans, sovint a iniciativa d'agrupacions de fotògrafs que valoren més la imatge per si mateixa, que no pas el contingut documental, i que per la seva mateixa formació mentre poden restaurar clixés antics són del tot incapaços de localitzar informació complementària, ni tan sols la de la datació aproximada de la fotografia editada, cosa que tampoc no sembla preocupar-los excessivament. N'és un bon exemple el *Recull gràfic d'Alforja. 1900-1950*,³ amb magnífiques imatges d'època, sobretot dels primers anys de segle, que permeten fer-se una idea força clara de la duresa de la vida rural catalana. Bona qualitat fotogràfica i presentació acurada ofereixen G. Escursel i R. Pla a *Recordant Cerdanyola*, que presenta, comparat amb l'anterior la contrafigura del poble d'estiuieg.⁴ El mèrit del llibre pràcticament desapareix quan hom vol passar de la xafarderia o de la curiositat del diletant a la documentació. Les datacions hi són absents i la resta d'informació és molt gasiva. Tot plegat fa que el seu aprofitament per a externs de les localitats sigui força limitat. L'exemple més clar de la imprecisió és el peu de la pàgina 123, un esquemàtic, «Contemplant el pont destruït», del qual hom no en sap ni l'any, ni la situació, ni la funció, ni la causa: un pont de tren?, una riuada?, una explosió? Són reculls fets des del sentiment i provocats sovint per l'èxit d'una mostra prèvia de fotografies antigues.⁵ De vegades, malgrat compartir l'origen, l'esforç dels documentalistes ha estat força superior, cosa que atorga major interès al llibre per als de fora vila, com és el cas dels de Caldes o de la Canoja.⁶ D'altres vegades el llibre és el resultat de la bona resposta feta pels promotors en una crida veïnal, on prima més la voluntat de rescatar imatges, que la de documentar-les, com en el cas de Maspujols, malgrat recollir fotos tan insòlites com la crema en un barranc del retaule barroc de l'església del poble l'agost de 1936.⁷ L'eufòria generada per aquesta mena de llibres, la realització dels quals els moderns sistema d'impressió han abaratit considerablement, ha facilitat fins i tot la publicació de col·leccions de fotografies que vénen a ser com un dietari compartit del poble, l'interès del qual és ara per ara més familiar i anecdòtic que no pas historiogràfic.⁸ Una darrera modalitat és la dels que contraposen, imatge contra imatge, una visió més o menys antiga amb l'actual de diversos àmbits ciutadans,⁹ que trobaria

A dalt, carpeta d'imatges sobre el Viladecans antic (Viladecans antic-Exposició gràfica), amb dues imatges de la mostra que es va fer el 1995.

IMATGES DEL POBLE

1870 - 1943
SANTA COLOMA DE GRAMENET

Migda Clavel i Heliófila ■ Paqui Garcia i Almagro

A dalt, Imatges del Poble, 1870-1943, Santa Coloma de Gramenet; al mig, El Palafrugell popular. Tavernes, cafès, fondes, hostals, casinos, colles i cinemes; a baix, una imatge de «Recuerdo de Girona», de 1930, de la col·lecció «Girona en imatges», editada per l'Ajuntament de Girona.

la seva màxima degeneració amb la facsimilació de postals de vistes, en optar per allò que en un llenguatge pintòric en clau metafòrica es podria denominar natura morta, obviant el que realment ha de primar en un llibre d'aquesta mena, el paisatge amb figures.

Un estadi intermediari el representen els llibres que il·lustren consideracions genèriques, on es barreja informació diversa, amb nombroses fotografies que porten breus peus informatius, no sempre prou explícits, ni prou documentats. Són llibres situables entre els de factura clàssica més il·lustrats i les autèntiques històries gràfiques. En són exemple els dedicats, entre altres a Cabrils, Cambrils, Esplugues, Sils, Terrassa, Tremp o Valls.¹⁰

Hi ha finalment el grup força nombrós de les autèntiques històries gràfiques on text i il·lustració, des del gravat a la fotografia, de vegades amb l'afegit no sempre prou justificat d'acord amb el títol i la pretensió de documents o anuncis de premsa. En constitueixen bones mostres, la d'Igualada, una de les pioneres, que es ressent d'una distribució temàtica excessivament sumària, que dificulta el bon control de la gran quantitat d'informació acumulada per J. M. Torras i Ribé.¹¹ Els dos volums dedicats a Badalona per Núria Casals i Jordi Padró,¹² que fan una acurada revisió temàtica a gairebé un segle d'història de la ciutat, tot i que l'excessiva fragmentació en períodes cronològics en dificulta una comprensió global de l'evolució dels diferents aspectes considerats. Un ampli equip coordinat per Jaume Barrull i Conxita Mir realitzà la de Lleida,¹³ ben estructurada, amb fotografies esplèndides (el grup de demòcrates lleidatans d'abans de 1868, l'excursió pel Segre dels catalanistes el 1900 o la capta per la Sang per un condemnat a mort, el 1927!) i rica documentació, tot i que dissortadament les fotografies més humanes de la primera part no estiguin ni datades, ni ubicades. Per raons òbvies no comento els dos volums, ja citats, dedicats a Reus. Una bona mostra que el gruix del volum no va aparellat amb la qualitat la dona el massa prim dedicat a Sabadell, on en molt poques pàgines els autors han sabut escollir una sèrie d'imatges quasi totes antològiques¹⁴ com la dels obrers detinguts, a la presó, el 1887. Un ampli repertori temàtic, no sempre prou ben documentat ofereix el llibre de Santa Coloma de Gramenet.¹⁵ Tarragona compta amb diverses mostres.

La primera cronològicament, es publicà el 1975, amb els peus repetits per mor d'un mal justificable bilingüisme, amb formats comentaris sobre les imatges i els personatges.¹⁶ La dualitat lingüística es mantingué en el segon volum publicat, com l'anterior amb bona informació.¹⁷ Al tercer, els textos més esquemàtics i sovint referits a sèries de fotografies es compensen amb l'aportació de bons originals fotogràfics.¹⁸ Un cas a part el constitueix l'obra dedicada a l'Urgell, un cas a part perquè és dels pocs casos, i el més reeixit, dels llibres dedicats no a un municipi sinó a una comarca. L'elecció del marc ampli comporta una problemàtica superior en el moment de dissenyar l'índex en haver de treballar damunt de tres vectors, en sumar-se l'espai, als altres dos habituals, el cronològic i el temàtic. Els responsables, però, han superat amb encert els reptes a través d'una àmplia recerca, que ha inclòs els arxius del Centre Excursionista de Catalunya, que no està fora de lloc recordar que a través de la seva precursora, l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques inaugurà als anys vuitanta del segle passat l'interès en recollir testimonis gràfics dels homes i dels monuments artístics de Catalunya i que fou també la pionera en la publicació d'àlbums fotogràfics amb comentaris històrics.

L'ESPECIALITZACIÓ TEMÀTICA

Salvador Obiols és l'autor de les dues úniques temptatives d'oferir un viatge fotogràfic general per la història contemporània de Catalunya. Amb una divisió cronològica i temàtica poc definida, a través dels fons de diverses col·leccions públiques i privades, Obiols presenta dues esplèndides col·leccions que afecten tot Catalunya, mentre intenta fer una primera aproximació a la història de la fotografia i a la biografia dels primers fotògrafs a Catalunya.¹⁹ És gairebé impossible assenyalar unes imatges que destaquin degut a l'alta qualitat mitjana, però el fet que l'autor sigui bàsicament un fotògraf, o un interessat per la fotografia com a element artístic, provoca que la base documental dels peus de foto sigui massa sovint eixarxada, posant en evidència que en treballs d'aquesta mena pot resultar molt més profitós sumar esforços entre especialistes en branques diverses. Algunes obres es centren en col·lectius diversos, com la dedicada al moviment

obrer, en la qual un excés de servitud al grafisme i l'abundància de fotografies que ocupen del tot o en part dues pàgines, fet que dificulta una bona visió, en distorsionen el valor i l'interès.²⁰ Curiosament l'únic partit polític que ha vulgut deixar testimoni gràfic de la seva vida i incidència és el PSC, on a les imatges de persones i actes, clarament vinculats a la seva història, se sumen episodis i personatges de discutible adscripció a les propostes ideològiques dels editors.²¹ Extretes de sengles exposicions hi ha dues bones sèries d'imatges de Catalunya en el sorgiment del catalanisme. El primer recull bàsicament el material de l'exposició organitzada per la Generalitat amb motiu del centenari de les Bases de Manresa, amb una dedicació quasi exclusiva als episodis i als personatges barcelonins, limitació que s'aguditzava en els textos.²² El segon, d'iniciativa privada, vol posar èmfasi en diverses aportacions comarcals, bàsicament el Baix Camp i el Maresme, en la societat més que en la política i en l'empena propagandista.²³ Una bona imatge de diversos sectors populars per als primers anys de segle es troba en les fotografies provinents dels treballs de recerca etnogràfica impulsats per T. Carreras Artau.²⁴ El barcelonisme del catàleg institucional sobre la història del catalanisme és també la principal i més greu limitació de l'àlbum de fotografies publicat per la Creu Roja sobre les seves actuacions a Catalunya.²⁵

Lamentablement l'eufòria de municipis i altres institucions²⁶ no ha tingut una justa correspondència en la publicació d'antologies dels arxius dels tallers de fotografia amb continuïtat històrica o amb la tasca realitzada en un moment històricament significatiu. Amb tot, alguns catàlegs ofereixen exemples de la riquesa temàtica que oferirien unes antologies àmplies dels arxius privats dels professionals. Sens dubte, el més impactant (i de molt) és el d'Agustí Centelles, on costa triar la imatge de més força. Cal pensar només en la dels nens que juguen a afusellar en plena guerra civil, per fer esborronar les carns.²⁷ És el cas també d'H. Vallvé, per Tarragona.²⁸ Molt més interès, artístic i històric, ofereix la tasca de l'Agrupació Fotogràfica de Reus que, sota la direcció de Josep Maria Ribas Prous, porta gairebé vint anys dedicada a salvar els vells clixés dels fotògrafs, professionals o aficionats de la ciutat. Producte de la seva activitat ha estat la publicació de més d'una dotzena de car-

petes, amb reproduccions originals acompanyades sempre de textos explicatius, com les dedicades als orígens del catalanisme o a la reconstrucció de Poblet. Aquesta labor va acompanyada de periòdiques exposicions, sovint amb el catàleg corresponent.²⁹ Tot plegat culmina en l'ambiciós projecte de publicar quatre volums dedicats genèricament a «Els nostres fotògrafs» (fa pocs mesos ha sortit el primer volum)³⁰ que un cop enllestida, sinó una història gràfica exactament, pot constituir el més exhaustiu repertori d'imatges d'una ciutat catalana i dels seus habitants.

NOTES

1. P. Anguera, A. Arnavat, X. Amorós, Ajuntament de Reus, 1986 i 1987.
2. «Aquell senyor!», dins *Fulls escampats*, pp. 29 i ss., Biblioteca El Poble Català, Barcelona, 1908.
3. Agrupació Fotogràfica d'Alforja, Alforja, 1992.
4. Edició dels autors, Cerdanyola, 1995.
5. L'Agrupació Fotogràfica de Cambrils, per exemple, amb el títol comú *Recorda'm* publicada sengles catàlegs d'exposicions fetes el 1991 i el 1993, ambdós amb peces magnífiques, però sense una sola lletra explicativa.
6. Fotografies antigues de Caldes, Arrels, Caldes d'Estrac, 1995; *La Canonja... fa temps. 1853-1940*, Orfeó Canongí, la Canonja, 1984.
7. V. Samsó, J. Samsó, J.M. Llauredó, *Maspujols: ahir, avui i sempre*, Maspujols, 1987.
8. A. Boyer, *El Perelló en blanc i negre (I)*, 1966-1979, Associació Cultural Via Augusta, el Perelló, 1994, per exemple.
9. A. Grau, *Sabadell abans i ara*, Caixa de Pensions, Barcelona, 1985.
10. J. Tolrà, *Cabrils, el poble i els homes*, Oikostau, Vilassar de Mar, 1983; R. Ortiga, *Història gràfica de Cambrils*, El Mèdol, Tarragona, 1991; P. Juan, *Tornant a mirar*. Esplugues des del 1900, Ajuntament d'Esplugues, 1990; L. Costa-N. Figueras, *La mirada i les veus. Evolució i realitat d'un poble*, Arxiu Municipal, Sils, 1989; P. Figueras, *1935-1985. 50 anys d'història gràfica de Terrassa*, Arxiu Tobella, Terrassa, 1985; V. del Val-F. Sala, *Tremp. Mig segle d'història a través de fotografies: 1884-1939*, P. Altès, Valls. *Ahir i avui*, Publicacions Alt Camp, Valls, 1992.
11. Igualada. *Una història en imatges*, Oikostau, Vilassar de Mar, 1982.
12. *Història gràfica de Badalona. 1880-1939*, Ajuntament de Badalona, Badalona, 1987, i *Història gràfica de Badalona. 1939-1975*, Museu de Badalona, Badalona, 1993.
13. *Història gràfica de Lleida*, La Paeria, Lleida, 1991.
14. J. Calvet-J.M. Benaul, *Sabadell tal com era. 1864-1909*, Ajuntament de Sabadell, Sabadell, 1984.
15. M. Clavell-P. Garcia, *Imatges d'un poble. 1870-1943*. Santa Coloma de Gramenet, Museu Torre Balldovina, Santa Coloma de Gramenet, 1994.
16. J. Virgili Sanromà, *Tarragona 1900...*, Caja de Ahorros Provincial de Tarragona, Tarragona, 1975.
17. J.M. Olivé, *Tarragona a través del temps*, Gas Tarraconense S.A., Tarragona, 1984.
18. E. Olivé, J. Piqué, F.X. Ricomà, Tarragona. *La imatge i el temps*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona, 1990.
19. *Catalunya en blanc i negre*, Espasa Calpe, Madrid, 1992; *Catalunya. Imatges d'un temps (1900-1936)*, Espasa Calpe, Madrid, 1993.
20. F. Bonamusa, P. Gabriel, J.L. Martín Ramos, J. Termes, *Història Gràfica del Moviment Obrer a Catalunya*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1989.
21. *Àlbum del socialisme català i de la Catalunya popular*, Partit dels Socialistes de Catalunya, Barcelona, 1990.
22. *Cent anys de catalanisme. A propòsit de les Bases de Manresa*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993.
23. P. Anguera-J.M. Ribas Prous, *Catalunya i Reus en els orígens del catalanisme*, Agrupació Fotogràfica de Reus, Reus, 1993.
24. La tria ha estat publicada amb el títol *Temps d'ahir*, Fundació «la Caixa», Barcelona, 1994.
25. *Imatges de la Creu Roja a Catalunya*, Creu Roja, Barcelona, 1989.
26. Un exemple pot ser P. Anguera, A. Arnavat, M. Costafreda, *La Diputació de Tarragona. Imatges per una història*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1986.
27. *Agustí Centelles (1909-1985)*, Fotoperiodista, Fundació Caixa de Catalunya, Barcelona, 1988. Entre les de contingut col·lectiu es poden esmentar *Fotografies catalanes dels anys cinquanta*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1985, *Cinc mestres de la fotografia catalana*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982.
28. *Hermenegild Vallvé, un repòrter gràfic de la primera meitat del s. XX*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1990.
29. N'és un bon exemple *Estanislaw Pedrola Rovira. Ser reporter els anys trenta*, Agrupació fotogràfica de Reus, Reus, 1988.
30. J.M. Ribas Prous, (ed.), *Els nostres fotògrafs (1. Els pioners)*, Agrupació Fotogràfica de Reus, Reus, 1995.

Pere Anguera

Universitat Rovira i Virgili.